

«ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՐԵՎԵԼՔ» ՀԱՆԴԵՍԸ ԵՎ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ

Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի և նրա ղեկավար ականավոր արաբագետ, բյուզանդագետ ակադեմիկոս Վ. Ռոզենի շուրջ համախմբված գիտնականների ջանքերի շնորհիվ Պետերբուրգը 19-րդ դարի վերջերից դարձել էր արևելագիտության միջազգային կենտրոններից մեկը: Բնութագրելով արևելագիտության անցած ուղին և հիմնավորելով նոր պայմաններով թելադրված «Քրիստոնեայ Արեւելք» հանդեսի հիմնադրման անհրաժեշտությունը՝ Ն. Մառը, Վ. Բենեշևիչը և Բ. Տուրանը գրում էին. «Անցել են անդարձ այն ժամանակները, երբ գործը առաջ էր գնում առանձին հերոսական անհատների շնորհիվ, որոնք ստեղծում էին անանց նշանակության աշխատություններ կամ էլ անհրաժեշտ տեղեկությունները հավաքվում էին մահմեդական աշխարհի մասին եղած ուսումնասիրություններից: Այժմ արևմտաեվրոպական գիտությունը շարունակում է 17-18-րդ դդ. փայլուն կերպով սկսած գործը, բայց տարբեր պայմաններում և այլ մեթոդներով՝ հիմնվել են հարուստ ընկերություններ, որոնք կազմակերպում են հնագիտական արշավախմբեր-պեղումներ, գնում են ձեռագրեր և հնագիտական այլ առարկաներ, հրատարակում են ուսումնասիրություններ, համալսարաններում բացել են ոչ միայն Քրիստոնեայ Արևելքի պատմության ու գրականության ուսումնասիրման ամբիոններ, այլև միանգամայն նոր գիտական հաստատություններ: Նախաձեռնել են քրիստոնեական շրջանի մատենագրության հուշարձանների շարքի հրատարակություն: Գոյություն ունեն մի քանի պարբերական հրատարակություններ, որոնք միավորում և ղեկավարում են այդ հսկայական աշխատանքը: Ընդ որում, գլխավորն այդտեղ միայն զուտ գիտական հետաքրքրությունները չեն (հատկապես Բյուզանդիայի հանդեպ), այլև պրակտիկ ձգտումները՝ հասնելու կրոնական, քաղաքական և տնտեսական գերակայության Արևելքում. կաթոլիկ

հոգևորականությունը չափազանց ուժեղ է ներկայացված Քրիստոնյա Արևելքը հետազոտող եվրոպացիների շարքերում»¹:

Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդների մշակույթի ուսումնասիրման ասպարեզում համեմատաբար քիչ բան էր արված, քանի որ նախապատվությունը ավանդաբար տրվում էր մահմեդական Արևելքի ուսումնասիրությանը, որ վաղուց էր սկսված և նշանակալի հաջողությունների էր հասել Ա. Շմիդտի, Վ. Բարթոլդի, Վ. Սմիռնովի, Վ. ժուկովսկու և ուրիշ շատերի ուսումնասիրությունների շնորհիվ:

Արևելքի ժողովուրդները պատմա-մշակութային կապերով էին կապված միմյանց հետ, ընդհանրապես բոլոր հարցերում, բացի կրոնականից: Առաջ քաշելով և զարգացնելով մշակութային բազմաթիվ ընդհանրությունների գոյությունը Արևելքի քրիստոնյա և մահմեդական ժողովուրդների միջև, Հ. Օրբելին գրում է. «Մահմեդական Արևելք» և «Քրիստոնյա Արևելք» տերմինների գոյակցությունը, որը մինչև այսօր էլ մեր ակադեմիական կենցաղից (բառապաշարից) վերացված չէ, սահմանել է նաև գիտական տեսակետների համապատասխան զարգացումը ու հանգեցրել այն մտքին, որ վրացիները, հայերը, ասորիները, ղպտիները և եթովպացիները որպես մեկ ամբողջություն հակադրվում են մեկ ուրիշ ամբողջության՝ պարսիկներին, թուրքերին, քրդերին և արաբներին ոչ թե դավանական, այլ պատմամշակութային առումով: Լրիվ մոռացության է տրվում այն, որ եթովպացիների շփումը հայերի հետ, անկասկած, տեղի է ունեցել, բայց միայն եկեղեցական ժողովներում և, գուցե, առանձին դեպքերում՝ մեկերկու վանքերի կենցաղում, իսկ ամբողջ մնացած հայության կյանքն ու պատմական ճակատագիրը իր հիմնական տարածքում անբաժան է ընթացել պարսիկների, (հետագայում նաև) թուրքերի և քրդերի կյանքից, միավորվելով նրա հետ այն բոլոր հարցերում, որոնք չեն վերաբերել կրոնական հավատալիքներին և ծեսերին...»²:

Քրիստոնյա Արևելքի ուսումնասիրությունը ուղղակի թելադրված էր ժամանակի գիտական պահանջներով: Դա անհրաժեշտ էր նաև հստակեցնելու համար մահմեդական աշխարհի մշակութային առանձնահատկությունները, անտիկ աշխարհի և Քրիստոնյա արևելքի

¹ Бенешевич В., Марр Н., Тураев Б., Записка о значении и задачах журнала "Христианский Восток", Христианский Восток, 1912, т. 1, вып. 1, с. 1-2.

² Յուզբաշյան Կ., Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի, Երևան, 1987, էջ 81-82:

հետ նրա ընդհանրությունները և փոխհարաբերությունները³։ Անհրաժեշտություն էր առաջացել միավորելու ռուս գիտնականների աշխատանքները Քրիստոնյա Արևելքի ռաումնասիրման ասպարեզում։ Այլապես տարբեր՝ հաճախ ամենաանսպասելի տեղերում ցրված և այդ պատճառով էլ անհասանելի նյութերը պետք է հավաքել, մեկտեղել մատչելի դարձնել մասնագետներին։ Իսկ դրա համար միակ հնարավոր և իրագործելի միջոցը կարող էր լինել գիտական հատուկ ամսագրի ստեղծումը։ Այդ նպատակով 1911 թ. մայիսի 11-ին Ն. Մառը Գիտությունների ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքին է ներկայացնում Վ. Բենեշևիչի և Բ. Տուրակի մասնակցությամբ կազմած ծրագիր Ասիայի և Աֆրիկայի քրիստոնյա ժողովուրդների մշակույթների ռաումնասիրության հարցերին նվիրված աշխատանքների հրապարակման համար։

Մի քանի քննարկումներից հետո բաժանմունքը 1912 թ. հունվարի 11-ին որոշում է ընդունում հրատարակել աշխատանքներ Ն. Մառի խմբագրությամբ⁴։ Նոր հրատարակությունը, որ կոչվում էր «Քրիստոնեայ Արեւելք», պետք է հրատարակեր Արևելքի բոլոր քրիստոնյաների մշակույթի վերաբերյալ ռաումնասիրություններ։ Հանդեսի խմբագրակազմը հավասարապես հետաքրքրված էր Արևելքի քրիստոնյաների մշակութային հարցերով, նրանց հոգևոր

³ Վ. Բարթոլոմեյ գրում է մահմեդականների՝ որպես հույների ժառանգորդների և Արևմտյան Եվրոպայում քաղաքակրթություն տարածողների դերի մասին։ Տե՛ս Բարթոլոմեյ Վ., Աշխատություններ, 1966, հ. 6, Մոսկվա, էջ 368 (ռուս.)։ Պատասխանելով Բարթոլոմեյի այդ դրույթին՝ Ն. Մառը գրում է, որ մահմեդականներն իրենք անմիջականորեն չեն առնչվել ոչ անտիկ, ոչ էլ հելլենիստական աշխարհի հետ, և եթե նրանց նախնիները նույնիսկ յուրացրել են անտիկ աշխարհի մշակույթը, ապա միայն Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների միջնորդությամբ, հանդիսանալով վերջիններիս աշակերտները հին արևելքի մշակութային ժառանգությունը պահպանելու ասպարեզում։ Տե՛ս Христианский Восток, 1912, т. 1, вып. 1, с. 95։

⁴ Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Վ. Բարթոլոմեյ, այդ փոփոխությունը (պարբերականի փոխարեն տարեգիրք) չպետք է ազդեր նոր հրատարակության ոչ բովանդակության, ոչ արտաքին ձևավորման վրա, քանի որ նյութի հրապարակման համար որոշակի ժամանակ չէր նախատեսվում։ Ենթադրվում էր հրատարակել ամսագիրը առանձին պրակներով՝ հավաքված նյութի համեմատ և տարվա վերջին այդ բոլորը միացնել 25-30 էջանոց մեկ հատորի մեջ (տե՛ս Բարթոլոմեյ Վ., նշվ. աշխ., էջ 378)։ Սակայն Բարթոլոմեյ ու խմբագրության անդամները մի քիչ սխալվում էին, որովհետև հանդեսի յուրաքանչյուր հատոր 300-400 էջ էր կազմում։

կյանքի լայն ընդգրկմամբ (շոշափվում էին պատմության, եկեղեցու, իրավունքի, գրականության և արվեստի հարցեր), և ոչ միայն անցյալի, այլև ներկայի ուսումնասիրությունը, որքանով վերջինս կարող էր նպաստել առաջադրված հարցերի հետազոտմանը և ըմբռնմանը: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվելու քրիստոնյա Արևելքի և Բյուզանդիայի ու Արևմուտքի, ինչպես նաև մահմեդական Արևելքի հետ փոխադարձ կապերի և փոխհարաբերությունների ուսումնասիրմանը⁵: Քանի որ Արևելք ասելով ամենուր հասկացվում էր դասական Արևելքը, այսինքն՝ Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Սիրիա, Պաղեստին, Իրան, ընտրվեց ենթավերնագիր՝ ավելի ճիշտ բնորոշումով՝ «Ասիայի և Աֆրիկայի քրիստոնյա ժողովուրդների մշակույթի ուսումնասիրությանը նվիրված» պարբերական:

Նախագծի հեղինակներն ընդգծում էին հատկապես Հայաստանի ու Վրաստանի պատմության և մշակույթի բազմակողմանի ուսումնասիրության կարևորությունը. «Բայց ավելի մոտ և անմիջական հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանը և Վրաստանը, որոնց ուսումնասիրությունը պետք է լինի ռուս արևելագետների նախընտրելի և շնորհակալ գործը»:

Սկզբում «Քրիստոնեայ Արևելք» հանդեսի աշխատակիցների թիվը մեծ չէր, իսկ խմբագրական խորհուրդը կազմում էին Ն. Մառը, Վ. Բենեշևիչը և Բ. Տուրանը: Հանդեսի առաջին համարը լույս է տեսել մոտ 100 տարի առաջ, 1912 թ., Պետերբուրգում և ընդհատումներով շարունակվել մինչև 1922 թ.: Այդ տարիների ընթացքում հրատարակվել է վեց հատոր, յուրաքանչյուրը՝ երեքական պրակներով⁶: Նախատեսված և պատրաստված է եղել նաև յոթերորդ

⁵ Ն. Մառը իր «Мир Ислама» հոդվածում գրում է. «Ժամանակակից արևելագիտության հերթական խնդիրներից մեկն է՝ պարզել մահմեդական արևելքի՝ քրիստոնյա արևելքի հետ ունեցած մշակութային շփման բարերար ճանապարհներն անցյալում: Այդ հարցը կարող է ներկայացնել ընդհանուր հետաքրքրության առարկա, ինչպես մեր հանդեսի, այնպես էլ «Мир ислама»-ի համար, որն էլ մղում է մեզ ավելի մեծ համակարանքով ողջունել նրա երևան գալը»: См'я Христианский Восток, 1912, т. 1, вып. 1, с. 96.

⁶ Հանդեսի մատենագիտությունը հրատարակվել է 1976 թ., տե՛ս «Քրիստոնեայ Արևելք» հանդեսի մատենագիտություն, (ռուս.), կազմ. Կ. Ավետյան, ՀԱՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆ. սեկտոր, Բ. մատենաշար, հմր. 5(28), Երևան, 1976, 42 էջ: Ֆրանսիացի հայագետ Բեռնար Ուտինեն Հայկ Պերպերյանի (որ շատ էր գնահատում մատենագիտական աշխատանքները) խնդրանքով թարգմանել է մեր կազմած

հատոր, սակայն հետագայում այդ հավաքված նյութերը հրատարակվել են Կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի (Кавказский историко-археологический институт (հիմնադրված 1917 թ. Թիֆլիսում), «Տեղեկագիր»-ում: Այսպիսով Գիտությունների ակադեմիայի որոշումով «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսը դադարեցնում է հրատարակությունը՝ համալրվելով-միանալով «Известия» - «Տեղեկագրին»: Հանդեսն առանձնանում էր իր բացառապես գիտական բարձր մակարդակով: Այն հրատարակվել է արևելյան տարբեր լեզուներով: Հրատարակվել են նաև հայերեն, վրացերեն, եթովպերեն, արաբերեն մատենագրական բնագրեր, արձանագրություններ: Բավական է նշել, որ նրա մշտական աշխատակիցներ էին այնպիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպես Վ. Բարթոլոմե, Ի. Կրաչկովսկին, Հ. Օրբելին, Ի. Ջավախիշվիլին, Կ. Կեկելիձեն և ռուսական արևելագիտության այլ ներկայացուցիչներ: Հանդեսում հրապարակվել են Ն. Մադի բազմաթիվ հոդվածները բնագրագիտության, ծեռագրագիտության, վիմագրագիտության վերաբերյալ: Հրատարակվել են Ն. Ադոնցի, Կ. Կեկելիձեի, Գ. Հովսեփյանի, Լ. Մելիքսեթ-Քեկի, Ն. Ջանաշիայի հոդվածների գրախոսությունները: Ն. Մադի թարգմանությամբ հրատարակվել են հայ հեղինակների (Գ. Հովսեփյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյան) գործեր:

Ն. Մադի մտահոգությունը նաև նյութը առանց ուշացնելու հրատարակել և գիտական շրջանառության մեջ դնելն էր: Ենթադրվում էր հրատարակել հանդեսը առանձին պրակներով՝ հավաքված նյութի համեմատ և տարվա վերջին այդ բոլորը միացնել մեկ հատորի մեջ: Նախատեսվում էր հրատարակել ռուսերեն, լատիներեն և հունարեն: Այդ պայմաններում, իհարկե, «Քրիստոնյա Արևելք»-ը դեպի իրեն էր ձգելու միայն ոչ մեծ աշխատանքներ, գիտական շրջանառության մեջ մտցնելով նոր մտքեր և հետաքրքիր նյութեր. չնայած եղել են նաև բացառություններ՝ Գ. Հովսեփյանի, Կ. Կեկելիձեի, Հ. Օրբելու, Ն. Ջանաշիայի բավական ծավալուն

մատենագիտության հայագիտությանը վերաբերող հատվածները, նույնությամբ պահպանելով ծանոթագրություններն ու համարակալումը, և հրատարակել վերջինիս հիշատակին նվիրված ժողովածուի մեջ (տե՛ս Etudes Armeniennes in memoriam Haig Berberian. Dickran Kouymjian Editor, Lisboa, 1986, pp. 645-651):

աշխատանքները տեղ են գտել հանդեսի էջերում: Հարց էր առաջանում արդյոք նոր ամսագրի հրատարակությունը չէր խանգարի արևելագիտությանը նվիրված արդեն գոյություն ունեցող պարբերականներին, գիտական ուժերի ցրվածություն չէր առաջացնի: Գոյություն ունեցող «Византийский Временник»-ին նոր պարբերականը չի խանգարի, քանի որ մտածված կերպով պետք է շրջանցի և բացառի Արևելքի՝ Բյուզանդիայի հետ փոխհարաբերություններին վերաբերող այն բոլոր հարցերն ու նյութերը, որոնք «Византийский Временник»-ին ավելի հարմար են: Բացի հոդվածներից հանդեսն ուներ «Մատենագիտություն, քննադատություն (գրախոսություն) և զանազան լուրեր (գիտական) և նկատառումներ» բաժինները:

Ա. Քալանթարյանն ու Ա. Շանիձեն- հայերեն և վրացերեն ներկայացրել են 1911-12 թթ. հրատարակությունները, ռուսերեն թարգմանությամբ հանդերձ: Ի. Կրաչկովսկին՝ 1912-1914 թթ. քրիստոնյա արաբական, Բ. Տուրանը՝ եթովպական 1912-1914 թթ., Ա. Կոցեիովսկին՝ ղպտիական 1912-1915 թթ. հրատարակությունները:

Ն. Մառի մասին, որպես մեծ գիտնականի, շատ է գրվել: Նա նաև փայլուն խմբագիր էր, ինչի մասին վկայում է հանդեսի յուրաքանչյուր էջը: Նրա ծանոթագրությունները և դիտողությունները հաճախ կատարյալ հոդվածի նշանակություն ունեն, որոնք էական սրբագրություններ են մտցնում հեղինակների հոդվածների մեջ, ամենևին չմթաճնելով վերջիններիս աշխատանքը: Որոշ հոդվածներ առանց այդ ծանոթագրությունների կլինեին թերի և ոչ այնքան պարզ ու հասկանալի, ինչպես օրինակ Վ. Բոլոտովի «Հայկական եկեղեցական տարվա մասին», կամ Ն. Ջանաշիայի «Աբխազների կրոնական հաատալիքները» հոդվածները: Վերջինս ոչ միայն ծանոթագրվել է Մառի կողմից. Ջանաշիայի հոդվածին անմիջապես հաջորդում է խմբագրի գրախոսությունը: Բազմաթիվ են Լ. Մելիքսեթ-Բեկի, Ե. Թադաջվիլու, Գ. Չուբինովի հոդվածների ծանոթագրությունները: Պետք է ասել, որ հեղինակները ոչ միշտ էին ընդունում խմբագրի դիտողությունները, հաճախ բանավեճի բռնվելով նրա հետ, ինչպես օրինակ Հ. Օրբելին⁷ (նամակներ, էջ 300) հայերեն

⁷ Письма И. Орбели к Н. Марру, տե՛ս Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., Երևան, 1974, էջ 300:

արձանագրություններն ուսումնասիրելիս: «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսում Ն. Մադի հրատարակած հոդվածների մի ամբողջ շարք նվիրված է հայ-վրացական բանասիրության հարցերին: Նրա հետ միասին այդ նույն հարցերով զբաղվում էին նաև Ի. Ջավախիշվիլին, Կ. Կելեյիձեն, Հ. Օրբելին, Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, Ա. Շանիձեն:

Լ. Մելիքսեթ-Քեկը հաճախ էր գրում Կովկասի ժողովուրդների մշակույթի տարբեր բնագավառներին նվիրված հոդվածներ: Հանդեսում հրատարակված նրա հոդվածներից ուշագրավ են «Ангелы-хранители», «Одна из надписей Агарцинского монастыря», «Кахтубанский храм», «Грузинская версия Агафангела и ее значение для грузинской историографии» և այլն:

«Քրիստոնյա Արևելք»-ի մյուս աշխատակիցը բնագրագետ և եկեղեցական մատենագրության պատմաբան Կ. Կելեյիձեն էր: Ուշադրության արժանի են նրա հետևյալ հոդվածները՝ «Историко-географические отрывки», «Житие и подвиги св. Иоанна, католика Урхайского», «Житие Агафангела, католика Дамасского», «Грузинская версия арабского Жития св. Иоанна Дамаскина», «Иоанн Ксифилин, продолжатель Симеона Метафраста», «Житие Петра Нового, мученика Капетоллийского». Լինելով հիմնականում վրաց եկեղեցական մատենագրության պատմության ուսումնասիրող Կելեյիձեն ոչ պակաս հաջողությամբ աշխատում էր նաև աշխարհիկ գրականության հետազոտության ասպարեզում:

«Քրիստոնյա Արևելք»-ում բավական մեծ տեղ էր հատկացվում ընդհանրապես վիմագրագիտությանը, մասնավորապես՝ հայկականին: Հայերեն արձանագրությունների հավաքմամբ և հրապարակմամբ զբաղվում էին բազմաթիվ գիտնականներ՝ Մ. Բրոսեն, Վ. Լանգլուան, Մ. Բժշկյանը, Ղ. Ալիշանը, Ս. Ջալալյանը, Հովհ. Շահխաթունյանը և ուրիշներ, սակայն նրանց հրապարակումները հաճախ պարունակում էին վրիպակներ, անճշտություններ և չէին բավարարում գիտական պահանջները: Հայկական վիմագրագիտության ասպարեզում մեծ վաստակ ունի Հ. Օրբելին և ոչ միայն իր հավաքած ու հրատարակած հարուստ նյութի շնորհիվ: Հանդեսի էջերում նա Ն. Մադի հետ միասին մշակել էր այդ արժեքավոր սկզբնաղբյուրների հանդեպ նոր գիտական մոտեցման

հիմքերը: Հ. Օրբելու հրապարակմամբ 7-10-րդ դդ. հայերեն վիմագիր արձանագրությունները դրվեցին գիտական շրջանառության մեջ: Այդ հրապարակումների համար Հ. Օրբելու պատվերով և անմիջական մասնակցությամբ ծուլվել են այն բոլոր փակագրեր-կցագրերը, որոնք հանդիպում են հայերեն արձանագրություններում և որոնք առաջին անգամ օգտագործվել են «Բագավանի 639 թ. արձանագրությունը» հոդվածը հրատարակելու համար: Օրբելու այդ հոդվածում տեղ են գտել 7-րդ դարի հայերեն մի քանի արձանագրություններ՝ Բագավանի, Բագարանի, Մրենի, Ալամանի, Արուճի: «Քրիստ. Արևելք» հանդեսում Հ. Օրբելին հրատարակել է նաև Կոմիտաս կաթողիկոսի, Անիի պալատական տաճարի (եկեղեցու) արձանագրությունները, Արտավազդ Կամսարականի տապանագիրը, Սանահնի կամուրջի, Թալինի տաճարի, Այրիվանքի, Կարմիր վանքի, Մեծարանից, Վարազավանքի և այլ արձանագրություններ օժտելով դրանք 7-րդ դ. հայերեն 13 արձանագրությունների անունների ցանկերով և բառարանով: Հայերեն արձանագրությունների հրապարակմանը զուգահեռ նա «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսի էջերում հրատարակել է արձայա երկու շերտիների վրայի 1586 թ. հունարեն⁸ և հայերեն արձանագրությունները և 13-14-րդ դդ. խաչքարի վրայի արաբերեն արձանագրությունը: Նա ուշադրություն է դարձնում ոչ միայն արձանագրությունների վրա, այլ նաև կատարված աշխատանքի արվեստին և ենթադրում, որ կիրառական արվեստի այդ նմուշները վկայություն են Լվովի հայկական գաղթավայրում արհեստների աշխույժ զարգացման:

Հ. Օրբելին նաև խմբագրել է «Քրիստոնյա Արևելք»-ի մի քանի պրակներ (1915-1916 թթ., հ. 4-5), ինչպես նաև հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունքի պարբերական «Заниски»-ն:

«Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսի մասին շատ քիչ է գրվել: Առաջին հատորը գրախոսել է Վ. Բարթոլոմե, իր խմբագրած «Мир ислама»-ամսագրի մեջ, որը ի տարբերություն «Քրիստոնյա Արևելք»-ի

⁸ Արձայա շերտիներով զբաղվել են նաև Ա. Մարկովը և Պ. Երնշտեդտը: Հ. Օրբելին տեսնելով որ Մարկովը դեռևս 1898 թ. վերձանել է արձանագրությունը, և որ այն նկատելի տարբերվում է իր վերձանություն-թարգմանությունից, հանդեսի հաջորդ պրակում իր փոքրիկ նախաբանից հետո, հրատարակել է նրանց հոդվածները:

նախատեսված էր ոչ միայն գիտական շրջանակների համար: Առաջին չորս հատորների և հինգերորդ հատորի երրորդ պրակի համար գրախոսություն է գրել Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, որ հրատարակվել է «Ազգագրական հանդես»-ում: Վերջիններն ըստ էության գրախոսություններ էլ չէին, այլ հանդեսի հատորներում տպագրված հոդվածների ոչ լրիվ ցանկեր:

Մի ուշացած գրախոսություն էլ հրատարակվել է 1959 թ., հեղինակը՝ Ն. Մենաղարիշվիլին «ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի պարբերական հրատարակությունները արևելագիտության ասպարեզում 1917-1957 թթ.», հոդվածում ի թիվս մի քանի հրատարակությունների՝ (Византийский временник, Записки Вост. отд., Ученые записки ИВ) խոսում է նաև «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսի մասին, որի խմբագիր է համարում Վ. Բարթոլոմի, շփոթելով հավանաբար “Мир ислама”-ը “Христианский Восток”-ի հետ: Հեղինակը բարձր է գնահատում վերջինիս գիտական մակարդակը, սակայն գտնում է, որ այնտեղ թույլ են արտահայտված նոր խնդիրները և իրադարձությունները: Թերևս հոդվածագիրը ծանոթ չի եղել հանդեսի հրատարակման նախագծին, ըստ որի ժամանակակից հարցերի լուսաբանում չէր նախատեսվում, դա նրա ծրագրից դուրս էր: Այնուհետև նա գրում է, որ «Քրիստոնյա Արևելք»-ի թեման, օրինակ, հիմնականում տողորված է կրոնական մոտիվներով. պատմական աշխատանքները նվիրված են հիմնականում կրոնական՝ քրիստոնեական մատենագրության հուշարձանների և Քրիստոնյա Արևելքի երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի, Ասորիքի (Սիրիայի) մշակույթների ուսումնասիրությանը. և որպես հաստատում իր մտքի օրինակ է բերում Հ. Օրբելու “Фрагмент крестного камня с арабской надписью в Тифлисе”, Ա. Դյակոնովի “К истории сирийского сказания о св. Мар-Евгене”, Լ. Մելիքսեթ-Քեկի, Բ. Տուրակի և ուրիշների այլ հոդվածներ⁹:

⁹ Հեղինակն, իհարկե, ծայր աստիճան անարդարացի է իր մեղադրանքների մեջ: Ավելորդ է նույնիսկ ասել, որ այս հոդվածները ոչ մի կապ չունեն կրոնի կամ կրոնական աշխարհայացքի հետ, սակայն եթե նկատի ունենանք այն ժամանակը և իրադրությունը, երբ գրվել է այդ հոդվածը, ամեն ինչ հասկանալի է դառնում: Ինչ վերաբերում է բերված մնացած օրինակներին, ապա դրանք մի մասն են այն հսկայական նյութի, որոնց հանդեպ չի մարել գիտնականների հետաքրքրությունը և դեռ երկար ժամանակ դրանք ուսումնասիրությունների առարկա կդառնան: Այն հանգամանքը, որ այդ նյութը վերաբերում է եկեղեցական մատենագրությանը, ամենևին չի նսեմացնում նրա

«Քրիստոնեայ Արևելք»-ը բացառապես գիտական հանդես էր, սակայն դա չէր խանգարում խմբագրությանը որոշակի համագործակցության մեջ լինել այլ պարբերականների հետ: Վ. Բարթոլոմի խոստովանությամբ. «Քրիստոնյա Արևելք»-ի և «Մահմեդական աշխարհ»-ի գիտական խնդիրների նմանությունը, ինչպես իրավացիորեն նշել է Ն. Մառը, ի թիվս բազմաթիվ այլ պատճառների, թույլ է տալիս մեզ ցանկանալ Ն. Մառի և իր աշխատակիցների նախաձեռնած հրատարակությանը երկար կյանք և հաջող պայքար ոռա ընթերցող հասարակության անտարբերության դեմ, չբացառելով նրա ամենակրթված շերտերը, ռուսական արևելագիտության բոլոր բնագավառները: Եթե արևելագիտության որևէ բնագավառ կարիք ունի գիտության ավելի մեծ ուշադրության, ապա դա, իհարկե, քրիստոնյա Արևելքի ուսումնասիրությունն է, Բյուզանդիայի ուսումնասիրության հետ կապված¹⁰:

«Քրիստոնեայ Արևելք»-ի մատուցած ծառայությունները արևելագիտությանը՝ նրան դնում են 20-րդ դ. եվրոպական ամենակարևոր պարբերական հրատարակությունների շարքում:

KARINE AVETYAN

REVUE "XRISTJANSKIĬ VOSTOK" ET JOSEPH ORBELI

Revue "Xristjanskiĭ Vostok" (Orient Chrétienne) paru à S. Petersbourg-Petrograd de 1912 à 1922, en six tomes de trios fascicules. La revue a beaucoup publié les articles sur l'Arménie, la Géorgie, la Syrie, l'Éthiopie médiévale. Au commencement N. Marr et ensuite J. Orbeli étaient rédacteurs de revue; on y trouve aussi de nombreux articles des N. Adontz, N. Marr, J. Orbeli, L. Meilksset-Bekov, B. Touraev, I. Kratchkovski, I. Djavakhichvili, K. Kekelidze.

նշանակությունը, քանի որ ժողովուրդների պատմական անցյալի հուշարձաններ են, որոնց մեջ արտացոլվում է երկրի ներքին կյանքը, հասարակական, քաղաքական իրադարձությունները, ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և այլն: Այդ հուշարձանները մի շարք դեպքերում օգնում են պարզել և վերականգնել ժամանակի որոշակի հատվածում տվյալ ժողովրդի անցած պատմական ճանապարհի շատ կողմեր:

¹⁰ Տե՛ս Բարթոլոմ Վ., նշվ. աշխ., էջ 286: